

بازنویسی منظومه‌های پنج‌گنج در ادبیات معاصر ایران

دکتر خورشید نوروزی*

چکیده

بازنویسی آثار کهن ادبی و برگرداندن آنها به نثر روان امروزی، یکی از انواع ادبی قابل توجه در ادبیات معاصر به شمار می‌آید. بازنویسی از منظومه‌های پنج‌گنج نظامی نیز از سال ۱۳۴۸ شمسی توسط فرنگیس پرویزی آغاز گشت و تا کنون ادامه یافته است. از میان منظومه‌های خمسۀ نظامی گنجوی، بازنویسی لیلی و مجنون، به دلایل گوناگون بیش از سایر منظومه‌ها صورت گرفته است؛ از جمله، محبوبیت و شهرت بیشتر این اثر در میان عوام، ساده و طبیعی بودن ساختار و زبان آن، اشتغال بر موضوع فراق و عشق پاک و افلاطونی، وجود شخصیت‌هایی از طبقات متوسط و حتی فرودست جامعه و خوشایند بودن با ذوق مخاطب ایرانی به سبب آرمان‌گرایی و ذهنیت اسطوره‌ساز.

بازنویسی از مخزن الاسرار به سبب وجود حکایت‌های کوتاه و عدم نتیجه‌گیری‌های صریح از آن، دخالت تجربه‌های خاص عرفانی و روحانی شاعر، مضمون‌های عرفانی، فلسفی و تعلیمی، تعقیدهای لفظی و معنوی مؤثر بر تکلف و تصنع و پیچیدگی زبان، چندان مورد توجه بازآفرینان آثار نظامی قرار نگرفته است.

واژه‌های کلیدی: بازنویسی، بازآفرینی، منظومه‌های خمسۀ نظامی گنجوی.

بازنویسی آثار کهن، به طور جدی از دهه هفتاد، هم‌زمان با رواج پاورقی‌نویسی^۱ و داستان‌نویسی در قالب رمان، داستان کوتاه، قصه‌های کودکان و غلبۀ رویکرد داستان‌نویسی در ادبیات معاصر شروع شد و رونق یافت؛ به طوری که در این دهه، ۱۷ بازنویسی و در دهه هشتاد، ۱۳ بازنویسی از آثار نظامی انجام شده است.

ظهور کتاب‌های بازنویسی از ادبیات کهن و بویژه از منظومه‌های غنایی، به عنوان نوع ادبی جدید، ریشه در عوامل گوناگون دارد:

الف. «افسانه خواندن و افسانه شنیدن، یکی از نیازهای روح آدمی است» (آرین‌پور، ۱۳۷۴: ۴۵۹) و داستان‌های نظامی نیز از نظر توجه به عواطف اصلی و مشترک بشری و بیان موضوع عشق و فراق، در منظومه‌های خسرو و شیرین و لیلی و مجنون و افسانه‌های خیال‌انگیز هفت‌گنبد، دارای مقامی ممتاز در ادبیات کهن است و نظر صاحبان ذوق را به خود معطوف داشته است.

ب. «تألیف و ترجمۀ سفرنامه‌ها، رمان‌ها و نمایشنامه‌ها، در میان قشر تحصیل کرده و کتاب‌خوان اجتماع مورد پسند واقع شد و در ایجاد انواع قالب‌های جدید ادبی با نثر ساده، تأثیر گذاشت» (قبادی، ۱۳۸۲: ۹۵-۱۶۱). بازنویسی نیز یکی از همین نیازهای جدید بود که هم‌زمان با تغییرات ایجادشده در سایر شؤون زندگی و اجتماع، وارد حوزه ادبیات معاصر گردید. باید توجه داشت، اقتباس از آثار کهن و به نثر در آوردن داستان‌های منظوم، بی‌شبهت به ترجمۀ داستان نیست؛ در هر دو نوع، سعی نویسنده بر آن است تا عمل داستانی، شخصیت‌ها، خصوصیات زبانی و لحن در حد امکان حفظ شود.^۲

ج. «رشد کمی و کیفی ادبیات داستانی، بویژه رمان و مجموعه داستان،

در سال‌های ۶۷ تا ۷۰ «میرعابدینی، ۱۳۸۰: ۷۷۸)، که خود ریشه در پایان گرفتن جنگ عراق و ایران در سال ۶۷ و رسیدن مردم به آرامش و رفاه نسبی داشت، در خلق نوع ادبی جدید اقتباس و بازنویسی، همچنین رواج آن اثری بسزا داشت.^۲

نثر ساده و بی‌پیرایه تمام بازنویسی‌ها نیز از نثر ساده ترجمه‌ها، رواج مطبوعات و گسترش روزنامه‌نویسی، عمومیت یافتن سواد و علاقه طبقات مختلف مردم به کتاب‌خوانی نشئت می‌گیرد (رزمجو، ۱۳۷۲: ۱۶۱؛ حقوقی، ۱۳۷۷: ۱۸ - ۲۷).

داشتن جنبه روایی و محتوای داستانی خسرو و شیرین، لیلی و مجنون و هفت‌پیکر و عدم آگاهی بسیاری از ایرانیان از موضوع و محتوای این داستان‌ها، برخی را با هدف آشنا ساختن مخاطب با سرمایه‌های ملی و فرهنگی، به نوشتن بازنویسی این داستان‌ها ترغیب کرده است. نخستین بازنویسی از منظومه‌های پنج‌گنج، با عنوان افسانه‌های هفت‌گنبد، اثر نظامی گنجوی، توسط فرنگیس پرویزی به سال ۱۳۴۸ شمسی نوشته شده است. در این کتاب ابتدا مختصری درباره بهرام گور، تولد و پرورش او در یمن، قصر خورنق و خواستگاری از هفت شاهزاده هفت اقلیم آمده و یادآوری شده است که افسانه‌های هفت‌گنبد، از زبان این هفت شاهزاده، در هفت گنبد رنگین، برای بهرام روایت شده است و این کتاب بر آن بوده است تا در هفت فصل به خلاصه کردن و بازنویسی این داستان‌ها بپردازد. در شش فصل اول کتاب، بازنویسی کاملاً بر اساس سروده نظامی صورت گرفته است؛ ولی در فصل هفتم - گنبد سپید - داستان از شکل اصلی حکایت مرد پرهیزگار، به داستان شاهزاده و دختر طلسم‌شده‌ای به نام «نور» تغییر یافته است.

از مجموعه ۳۰ کتاب که به بازنویسی منظومه‌های پنج‌گنج اختصاص یافته، بیشترین بازنویسی درباره مثنوی لیلی و مجنون، با تعداد ۱۲ کتاب است. ۸ کتاب به بازنویسی خسرو و شیرین، ۶ کتاب به هفت‌پیکر، ۲ کتاب به اسکندرنامه، یک کتاب به بازنویسی مخزن‌الاسرار، یک کتاب، به دو منظومه خسرو و شیرین و لیلی و مجنون و یک کتاب نیز به بازنویسی سه منظومه خسرو و شیرین، لیلی و مجنون و هفت‌پیکر پرداخته است.^۴

با توجه به نمودار شماره ۱، بیشترین برگردان به نثر با ۴۰/۵٪، درباره لیلی و مجنون انجام شده است و بازنویسی خسرو و شیرین (۳۰٪)، هفت‌پیکر ۲۱/۵٪ و اسکندرنامه ۵/۵٪ در مرتبه‌های بعد قرار می‌گیرند. بجز یک مورد (گنج رازها اثر دکتر ثروتیان)، هیچ بازنویسی‌ای از مخزن‌الاسرار نظامی صورت نگرفته است (ر.ک: نمودار ۱). دلیل این امر، وجود حکایت‌های بسیار کوتاه در مخزن‌الاسرار و عدم امکان نتیجه‌گیری صریح و دریافت پیام‌های اخلاقی است؛ به عنوان مثال، در داستان اول، که پادشاه ظالمی پس از مرگ توبه می‌کند و مورد آموزش قرار می‌گیرد، دریافت پیام اخلاقی برای خواننده میسر نمی‌گردد و چه بسا ممکن است موجب رواج پیام غیراخلاقی گردد.

بازنویسی منظومه لیلی و مجنون به علت اشتغال بر موضوع فراق و عشق افلاطونی و پاک دو دل‌داده و به تبع آن، خوشایند بودن بر مذاق مخاطب ایرانی، بیشتر از دیگر منظومه‌های پنج‌گنج مورد توجه اقتباس‌کنندگان از آثار نظامی قرار گرفته است.

از سویی، اسکندرنامه علی‌رغم وجود محتوای داستانی، به علت داشتن حجم فراوان، عدم محبوبیت شخصیت اسکندر، متعارض بودن داستان با عقاید فرهنگی و مذهبی ایرانیان و وجود مطالب حکمی و فلسفی فراوان در گفت‌وگوی اسکندر با حکما، چندان مورد توجه و اقبال واقع نشده است.

ویژگی‌های کلی بازنویسی‌های خمسه

در اغلب موارد، بازنویسی به صورتی بوده است که در آن، سیر حوادث داستان بر طبق سروده نظامی نشان داده شده است و به چهارچوب داستان، فضا و روح حاکم بر قصه، صحنه‌آرایی‌ها، شخصیت‌پردازی‌ها و گفت‌وگوها لطمه‌ای وارد نشده است؛ اما در مواردی دیگر، مؤلف تصرفاتی را در داستان روا دیده است؛ از جمله سرآغاز داستان لیلی و مجنون (یاربخت، ۱۳۷۰: ۵ - ۱۰)، که از سعد بن عامر و دو پسر او به نام‌های جهد و مهد و اختلاف‌های آنها سخن آمده است، در روایت نظامی موجود نیست.

گاهی نیز نوشته مؤلف با روایت نظامی متناقض است؛ به عنوان مثال، یاربخت، برخلاف سروده نظامی، مجنون و لیلی را پسرعمو و دخترعموی هم ذکر کرده (همان: ۱۲)؛ در حالی که نظامی آنها را از دو قبیله مختلف شمرده است. یا برخلاف سروده نظامی، ازدواج لیلی با ابن‌سلام انجام نگرفته و مؤلف تنها به خواستگاری ابن‌سلام از لیلی و مخالفت لیلی بسنده کرده است. همچنین آشتی دو قبیله پس از مرگ لیلی، با روایت نظامی مطابقت ندارد (همان: ۷۴ - ۷۵).

در لایه‌لای این بازنویسی‌ها و برگردان‌ها به نثر، برای جلوگیری از یکنواختی کتاب، ابیات منظومه نیز در اندک مواردی آورده شده است و در مواقع لازم، در باورقی معنی بیت یا واژگان مشکل توضیح داده شده است؛ به عنوان مثال، هوسنامه خسرو و شیرین (یغمایی)؛ اما گاهی هیچ بیتی از منظومه در بازنویسی نقل نشده و سراسر کتاب به نثر روان نوشته شده است؛ به عنوان مثال، افسانه‌های هفت‌گنبد پرویزی.

در تعدادی دیگر از بازنویسی‌ها، برخی از قسمت‌های منظومه و حکایات فرعی و حتی اصلی، به نثر درنیامده است و اقتباس‌کننده به طور گزینشی به برگردان نظم به نثر پرداخته است؛ به عنوان مثال، حکایت آرمان‌شهر و حکایت کنیزک و اسکندر در کتاب راز سرزمین ظلمات (آریا) نیامده است. برعکس این امر، به‌ندرت اتفاق افتاده است؛ مثلاً قصه الحاقی زید و زینب را یکی از مؤلفان، در بازنویسی خود وارد کرده است (شیخی).

گاهی مؤلفان مقدمه‌ای مفید درباره منظومه اقتباس شده ترتیب داده‌اند؛ (به عنوان مثال، سه بازنویسی خسرو و شیرین، لیلی و مجنون و هفت‌پیکر از فریده گلبو. گاهی نیز متن بازنویسی، فاقد این حسن است؛

به عنوان مثال، داستان عشق لیلی و مجنون از حسن منصورى. معمولاً در بازنویسی‌ها، از نسخهٔ مورد استفاده سخنی به میان نیامده است؛ به عنوان مثال، لیلی و مجنون (باربخت)؛ اما گاهی اقتباس‌کنندگان، به نسخه مورد استفادهٔ خود اشاره کرده‌اند؛ مثلاً نسخهٔ مورد استفادهٔ کتاب هوسنامهٔ خسرو و شیرین (یغمایی)، نسخهٔ وحید و ثروتیان ذکر شده است.

با نگاهی اجمالی به فهرست برخی بازنویسی‌ها، به راحتی می‌توان سیر حوادث داستان را دنبال نمود. بنابراین، داشتن فهرست مطالب یکی از محاسن بازنویسی‌هاست که وجود آن تا حدّ زیادی ضروری به نظر می‌رسد؛ به عنوان مثال، با نگاه به فهرست کتاب لیلی و مجنون (برگردان شیخی)، می‌توان حوادث این داستان را در ۲۱ بخش ملاحظه کرد.

در اندک مواردی، عنوان بازنویسی با متن همخوانی ندارد؛ به عنوان مثال، در کتاب لیلی و مجنون، از محمود سروقدی، بازنویسی خسرو و شیرین و هفت‌پیکر نیز انجام شده است.

در حوزهٔ بازنویسی، به جز کتاب کوششی بر منظومهٔ لیلی و مجنون منی خزل، که متمایل به حوزهٔ بازآفرینی داستان است، سایر بازنویسی‌ها، در برگردان داستان‌های نظامی به نثر، مقید بوده‌اند و به جز حذف برخی حوادث داستان، تصرف دیگری را روا ندیده‌اند. کوششی بر منظومهٔ لیلی و مجنون، بازآفرینی این داستان، با نثری متفاوت با بازنویسی‌های دیگر این منظومه است. نثر کتاب یکدست نیست؛ در مواقعی آهنگین و مسجع است: «داستان جوانمردی جوانمردان/ با وزش هر باد/ می‌کند فریاد/ می‌شود آواز/ و مجنون می‌شود شهرةٔ آفاق» (خزل، ۱۳۶۴: ۱۱۰).

در مواردی نزدیک به محاوره است؛ به عنوان مثال، «مجنون رونیکا» (همان: ۱۹). برخی از حکایت‌ها نیز درست مطابق سرودهٔ نظامی است؛ از جمله، آشنایی لیلی و مجنون در مکتب، به کعبه رفتن مجنون، خواستگاری مجنون و مخالفت پدر لیلی، ازدواج این‌سلام و لیلی، ماجرای نوفل و جنگ با قبیلهٔ لیلی، مجنون و آهوان، مجنون و گوزن، مجنون و پیرزن، مرگ این‌سلام و مرگ لیلی و مجنون و برخی حکایت‌ها، محصول ذهن مؤلف است؛ از جمله حکایت خرگوش (همان: ۱۱۴). در لابه‌لای بازنویسی، مؤلف به ذکر مطالب دیگر نیز پرداخته است؛ از جمله حکایت اُزینب و یزید در عهد امام حسین علیه‌السلام (همان: ۱۸۲-۱۸۶). مؤلف حتی در میانهٔ کلام به خاطره‌گویی نیز پرداخته است و پس از گذشت ده صفحه، دوباره رشته کلام و روایت داستان را به دست گرفته است (همان: ۱۴۲-۱۵۲).

گفت‌وگوهای طولانی این‌سلام و لیلی نیز از افزوده‌های خود مؤلف است. در این بازآفرینی، ابیات منظومه ذکر نشده است. تفاوت این بازنویسی با بازنویسی‌های دیگر، بیشتر در شیوهٔ نگارش و نوع نثر است؛ مؤلف، بنا به صلاحدید خود، سراسر بازنویسی را به شیوهٔ شعر نو نگاشته است: ظلمت را چه خواهید؟

تنگی را چه جوید؟

بشکافید تنگی را؟

بربندید سختی را؟ (همان: ۱۳۱)

در میان کتاب‌های بازنویسی، نمایشنامهٔ لیلی و مجنون نیز به چشم می‌خورد (صابری). این نمایشنامه با معرفی نقش‌آفرینان آغاز می‌شود و سپس در ۱۲ تابلو، به جای ۱۲ بخش یا فصل، از آغاز تا پایان داستان به اختصار روایت می‌گردد. عنوان تابلوها در خلال کتاب، گویای سیر حوادث داستان بر اساس سرودهٔ نظامی است.

گاهی نثر کتاب از ابیات باشکوه و متأثرکنندهٔ منظومه بسیار فاصله گرفته است؛ به عنوان مثال:

- چه سانی؟

- من چه دانم؟

- در این عمرت چه دیدی از عمر جوانی؟

- بدیدم آتش اندر رخ او، تو ندانی.

- چو آب زندگانی، ... تو ندانی.

- در آن لب او چه دارد؟

- مگر تو پاسبانی.

در این نمایش، تنها از ابیات منظومهٔ لیلی و مجنون استفاده نشده است؛ بلکه در جای جای کتاب، از شعر شعرای دیگر نیز نقل شده، اما نام شاعر نیامده است؛ به عنوان مثال، اشعاری از وحشی باققی و یا بی‌تی از مولوی ذکر شده است: «دوستان شرح پریشانی من گوش کنید ...» (صابری، ۱۳۸۳: ۴۱).

باده تویی، سبو منم، آب تویی و جو منم

مست میان کو منم، ای ساقی سقای من (همان: ۵۶)

نتیجه

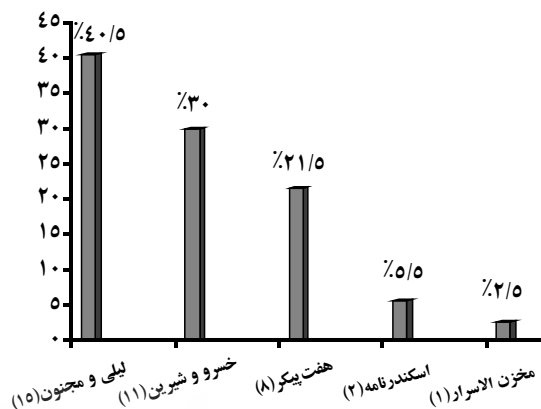
بازنویسی مخزن‌الاسرار از سایر منظومه‌های پنج‌گنج، به سبب وجود داستان‌ها و حکایت‌های بسیار کوتاه و فراوان، عدم امکان نتیجه‌گیری‌های روشن و صریح و همچنین دشواری دریافت آشکار پیام‌های اخلاقی، کمتر صورت گرفته است.

اسکندرنامه نیز، به سبب نامانوس بودن ایرانیان با اسکندر و ناهماهنگی ذهنیت ایرانی با مذهبی شمردن شخصیت وی، ثقیل بودن مطالب حکمی و فلسفی موجود در منظومه، همچنین گیرا و دلنشین نبودن موضوع منظومه، مورد اقبال مقبلسان آثار کهن ادبی نبوده است.

از میان منظومه‌های عاشقانهٔ نظامی، هرچند زبان هنری و استفادهٔ استادانه از علوم بلاغی و بیانی و مهارت در کاربرد عناصر داستان به سبک امروزی و همچنین انعکاس فرهنگ و باورهای عامه، از مهم‌ترین دلایل توجه محققان به نقد و تحلیل منظومهٔ عاشقانهٔ خسرو و شیرین است، منظومهٔ لیلی و مجنون به علت اشتغال بر موضوع فراق و عشق آسمانی دو دلداه و به تبع آن، خوشایند بودن بر مذاق مخاطب ایرانی، بیشتر از دیگر منظومه‌های پنج‌گنج، مورد توجه اقتباس‌کنندگان آثار

نظامی قرار گرفته است.

نمودار ۱. آمار و درصد کتاب‌های بازنویسی

پی‌نوشت

* استادیار دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شهر ری (مقاله ارائه شده به همایش حکیم نظامی گنجوی).

۱. رمان پاورقی، به بخشی ادبی گفته می‌شد که به طور متوالی، در روزنامه‌ها یا مجله‌های هفتگی چاپ می‌شد و اساس و چاشنی آن، حادثه‌پردازی و ایجاد کشش کاذب بود. ر.ک: میرصادقی، ۱۳۷۷: ۱۲۳؛ میرعابدینی، ۱۳۸۰: ۱۹۹.
۲. برای اطلاع بیشتر از بازنویسی، ر.ک: جمال میرصادقی و میمنت میرصادقی، ۱۳۷۷: ۲۵. ذیل اقتباس.
۳. به تحقیق یا حقی، آثار داستانی دهه ۶۰ که بیشتر در قالب داستان کوتاه جلوه‌گر شده است، از نظر کمی با همه آثار پدیدآمده در نیم قرن پیش از آن، برابری می‌کند. ر.ک: یا حقی، ۱۳۷۴: ۲۶۶.

۴. شایان ذکر است در ترسیم نمودار مربوط، کتاب‌هایی که به بازنویسی دو یا سه منظومه پرداخته‌اند، در آمار ستون‌های مربوط به هر کدام از منظومه‌ها، جداگانه به حساب آمده‌اند. بدین سبب، تعداد کتاب‌ها که در این بخش، ۳۰ عدد است، در جدول به ۳۷ کتاب افزایش یافته است.

کتابنامه

- آریا، داریوش، ۱۳۷۰، راز سرزمین ظلمات. چاپ اول، تهران: مجرد.
- —————، ۱۳۷۰، قصه هفت گنبد. چاپ اول، تهران: مجرد.
- آراین پور، یحیی، ۱۳۷۴، از نیما تا روزگار مد چاپ اول، تهران: زوآر.
- ثروتیان، بهروز، ۱۳۸۱، آیینة اسکندر: بازنویسی شرفنامه نظامی. چاپ اول، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- —————، ۱۳۸۲، خسرو و شیرین. چاپ اول، تهران: دفتر

پژوهش‌های فرهنگی.

- —————، ۱۳۸۲، گنج رازها، بازنویسی مخزن الاسرار اثر نظامی گنجوی. چاپ اول، تهران، مؤسسه فرهنگی اهل قلم.
- حقوقی، محمد، ۱۳۷۷، مروری بر تاریخ ادب و ادبیات امروز ایران. چاپ اول، تهران: قطره.
- خزعل، منی، ۱۳۶۴، کوششی بر منظومه لیلی و مجنون. چاپ اول، تهران: منی خزعل.
- رزمجو، حسین، ۱۳۷۲، انواع ادبی. چاپ دوم، مشهد: آستان قدس رضوی.
- رشیدی آشجردی، مرتضی و علی‌اکبر احمدی دارانی، ۱۳۸۱، لیلی و مجنون (بازنویسی لیلی و مجنون اثر نظامی گنجوی). چاپ اول، تهران: مؤسسه فرهنگی اهل قلم.
- —————، ۱۳۸۰، هفت عروس حصار. چاپ اول، تهران: مؤسسه فرهنگی اهل قلم.
- سروقدی، محمود و محمود محبی، ۱۳۷۲، لیلی و مجنون، بر اساس سروده حکیم نظامی گنجه‌ای. چاپ اول، مشهد: یاس.
- شیخی، مژگان، ۱۳۷۴، داستان لیلی و مجنون نظامی گنجوی. چاپ اول، تهران، قدیانی.
- صابری، پری، لیلی و مجنون. چاپ اول، تهران: قطره، ۱۳۸۳.
- صداقت‌نژاد، جمشید، ۱۳۷۷، روایتی نو از حکایتی کهن: لیلی و مجنون. چاپ اول، تهران: یاد عارف.
- قبادی، حسینعلی، ۱۳۸۲، بنیادهای نثر فارسی معاصر. چاپ اول، تهران: پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی.
- گلبو، فریده، ۱۳۷۶، خسرو و شیرین. چاپ اول، تهران: کتاب‌سرا.
- —————، ۱۳۶۸، لیلی و مجنون، داستانی بر اساس منظومه نظامی گنجوی. چاپ اول، تهران: جرس.
- —————، ۱۳۷۹، هفت پیکر، داستانی بر اساس منظومه نظامی گنجوی. چاپ اول، تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان.
- منصور، حسن، ۱۳۷۸، خسرو، شیرین و فرهاد. چاپ اول، تهران: مهرداد.
- —————، ۱۳۷۴، داستان عشق لیلی و مجنون به نثر. چاپ اول، تهران: مهرداد.
- میرصادقی، جمال و میمنت میرصادقی، ۱۳۷۷، واژه‌نامه هنر داستان‌نویسی. چاپ اول، تهران: ممتاز.
- میرعابدینی، حسن، ۱۳۸۰، صد سال داستان‌نویسی در ایران. چاپ دوم، تهران: چشمه.
- نوروزی، علی، ۱۳۷۳، پیر گنجه. چاپ اول، تهران: زند.
- نوروزی، خورشید، ۱۳۸۷، رساله دکتری با عنوان نقد و تحلیل تحقیقات نظامی‌شناسی... تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- یا حقی، محمدجعفر، ۱۳۷۴، چون سبوی تشنه. چاپ اول، تهران: جامی.
- یاریخت، شهریار، ۱۳۷۰، لیلی و مجنون. چاپ اول، تهران: خوشه.
- یغمایی، اقبال، ۱۳۷۰، هوسنامه خسرو و شیرین. چاپ اول، تهران: توس.